

gaan in onderwerping aan een oneindige reeks van regels. Voetius echter zag in die veel gesmade *precisitas* juist het hoogste ideaal belichaamd: ze was uiting van de diepste liefde, om het leven van elke dag te heiligen. Orde en regel in de oefening van de godsvrucht schaadden volgens hem de christelijke vrijheid niet, maar waren eerder te beschouwen als afweermiddelen tegen slordigheid en vergeetachtigheid. Daarom is Voetius' werk ook zeer ordelijk opgezet, met veel schema's, vragenlijsten en andere geheugensteunsels die het memoriseren vergemakkelijken.

De Niet voegt aan Voetius' handboek drie dingen toe. Ten eerste is dat de vertaling, die het gehele tweede deel beslaat (de Latijnse tekst is in deel I afgedrukt). Ten tweede heeft hij een menigte noten toegevoegd, deels verklarende, maar vooral nauwkeurige opgaven van de vindplaatsen van de vele citaten en verwijzingen. Gezien Voetius' enorme belezenheid is deze editie zo als vanzelf een naslagwerk geworden voor het opsporen van obscure verwijzingen die men in eigen lectuur is tegengekomen. Ten derde schetst De Niet in een uitvoerige inleiding doelstelling en opzet van het uitgegeven geschrift.

De betekenis van Voetius' handboek slaat hij hoog aan. In subjectieve zin is dat altijd waar voor de geestverwanten van de Utrechtse theoloog. Dat geldt met name ook voor De Niet zelf, die zijn onderwerp behandelt met beheerste maar onmiskenbare sympathie. Echter ook in objectieve zin kan Voetius' betekenis voor de zeventiende-eeuwse Nederlanden moeilijk geloofend worden. Als geen ander was hij de belichaming van de gereformeerde orthodoxie. Welke samenleving hem voor ogen stond, toont dit boek zo helder als het nergens elders beschreven staat. Scherp en rechtlijnig, zuiver en zonder compromissen.

De werkelijkheid wordt in de AEKHTIKA niet beschreven. Daarvoor staan ons andere bronnen ten dienste. Voetius zet wel het model neer waaraan hij die werkelijkheid gemeten wil hebben. Gemakkelijke lectuur vormt zijn boek niet. Wel is het buitengewoon informatief voor ieder die gelooft dat hij geen ingang tot de zeventiende eeuw krijgt zolang hem onduidelijk blijft wat de gereformeerde orthodoxie bezielde. Op zijn terrein geldt dat trouwens ook van *The crisis of causality*. In elk geval is de kennis van Voetius sinds de verschijning van Dükers driedelige biografie niet meer zo toegenomen als met de komst van deze boeken.

A. Th. van Deursen

S. Berger, *Classical oratory and the Sephardim of Amsterdam. Rabbi Aguilar's Tratado de la retorica* (Hilversum: Verloren, 1996, 141 biz., ISBN 90 6550 547 4).

De culturele en intellectuele wisselwerking tussen christenen en joden is de laatste tijd het onderwerp van enkele belangwekkende studies geweest (onder andere van de hand van Van den Berg en Van der Wall, Popkin, Israel en Kaplan). Vaak zijn het theologen en filosofen die elkaar op dat terrein ontmoeten. Veel minder onderzoek is nog gedaan naar de mate waarin de joodse intellectuelen kennis namen van, of zich zelfs lieten beïnvloeden door, de klassieke Griekse en Romeinse schrijvers. H. J. Koenen meende destijds dat de Romeinse en Griekse letterkunde en wijsbegeerte te ver 'buiten den kring der gewone studiën' van de joodse geleerden lagen om hen in aanmerking te kunnen laten komen voor academische posten (*Geschiedenis der Joden in Nederland*, 1844, 255-6).

S. Berger heeft in de bibliotheek van de Portugees-Israëlitische gemeente 'Ets Haim' manuscripten ontdekt die de indruk versterken dat er onder de sefardische joden in het midden van de zeventiende eeuw wel degelijk belangstelling bestond voor de 'klassieke erfenis'. Van de hand van rabbi Moshe Refhael de Aguilar (circa 1620-1679) zijn twee boeken gepubli-

ceerd, beide in het Portugees: een *grammatica* van het Hebreeuws (1660 en 1661) en een verhandeling over de rechtsregels met betrekking tot het rituele slachten (postuum in 1681). In dit handschrift is een flinke collectie tractaten overgeleverd die deels waarschijnlijk de basis hebben gevormd voor geplande, maar nooit voltooide boeken. Hieronder vindt men een verhoog tegen het calvinisme en een verhandeling over de houding tegenover de schilderkunst in de joodse wet.

Berger concentreert zich in zijn essay op Aguilar, de rabbi aan wie in 1659 het onderwijs aan de Ets Haim, de Talmud-Tora school, door de parnassiem werd toevertrouwd en van wie twee versies van een tractaat over retorica bestaan. Beide zijn hem waarschijnlijk van dienst geweest bij zijn activiteiten als docent. Als inleiding tot zijn essay over het tractaat betreffende de *retorica* biedt Berger een compacte, zeer informatieve paragraaf over de carrière van Aguilar en zijn intellectuele bagage (onder meer een hypothetische reconstructie van zijn 'bibliotheek') en over de plaats van de Latijnse en Griekse literatuur in het Portugees-joodse intellectuele klimaat van het midden van de zeventiende eeuw.

De hoofdmoot van Bergers essay bestaat uit een analyse van structuur en inhoud van het in het Spaans geschreven tractaat over de retorica dat in 1666 zal zijn geschreven. Aguilar putte, al dan niet rechtstreeks, uit Aristoteles' retorica maar vooral uit de geschriften van Cicero. De geleerde rabbi schuwde zelfs het citeren van enkele christelijke auteurs zoals Augustinus en Clemens van Alexandrie niet (71). Berger plaatst Aguilars behandeling van de stof in een langere traditie en bespreekt ook de referenties aan contemporaine problemen van toen. Hier en daar geeft hij een waardeoordeel dat voorbarig is: Shabbatai Tsvi - in wie Aguilar een ogenblik geloofde - als 'valse' profeet (10, 20) of de 'problematische' positie van het calvinisme (110). Eveneens lijkt mij de irenische houding die Berger aan Aguilar toeschrijft (19) niet geheel te rijmen met diens polemische stellingnames tegen het calvinisme (19, 110), tegen Spinoza (47) en tegen Uriel da Costa (46).

Andere puntjes van kritiek betreffen de opgave van de gepubliceerde gedichten van Aguilar (13 en 28) waarbij verwezen mag worden naar P. T. van Roodens *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the 17th century* (1989) 193, en het ontbreken van enige indicatie dat er tezelfdertijd in Amsterdam ook een bloeiende asjkenazische gemeenschap bestond. De index van namen is zeer incompleet. Dit alles neemt overigens niet weg dat deze bouwsteen voor een intellectuele biografie van Aguilar zeer welkom is. Ongetwijfeld is Berger de meest capabele auteur voor zo'n grootschalige studie.

A. H. Huussen jr.

F. B. Schotanus, *L. P. van de Spiegel 1737-1800 en de ondergang van de Republiek, 1, 1737-1784. L. P. van de Spiegel's gedachtenwereld, II, 1784-1787. Het einde van de Republiek* (Loenen: Schotanus boeken, 1995/1996, xii + 304, xvii + 305-656 blz., beide delen f60,-, ISBN 90 300 3103 4 (I), ISBN 90 300 3113 1 (II)).

Deze omvangrijke studie over Laurens Pieter van de Spiegel tot zijn ambtsaanvaarding als raadpensionaris van Holland is heiaas een tuchteloos werk. Wat Schotanus ons hier presenteert is onmiskenbaar het resultaat van veel onderzoek en gebaseerd op een grote belezenheid. De auteur is er echter niet in geslaagd zijn bevindingen in een helder betoog, laat staan in een goed samenhangende structuur te presenteren. Blijkbaar is het trouwens niet zijn bedoeling zich aan de conventies van de historische wetenschap te conformeren. Geschiedenis is voor hem, blijkens de inleiding, vooral 'een kwestie... van (veelal klakkeloos) van elkaar overschrijven'